Kavya Setu
A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal
Impact Factor: 6.4 ISSN No: 3049-4176

नव्वदोत्तरी मराठी आदिवासी कवितेत आदिवासी अस्मिता, सांस्कृतिक संघर्ष आणि अस्तित्वभान : एक चिकित्सक अभ्यास

शांतिप्रिया विलास कांबळे

संशोधक विद्यार्थी, मराठी विभाग, एम.ए. एम.एड , (पेट-८), संशोधन केंद्र-दयानंद कला व शास्त्र महाविद्यालय, मराठी विभाग सोलापूर, महाराष्ट्र, भारत

डॉ.प्रा.डी आर गायकवाड

संशोधन मार्गदर्शक, मराठी विभाग, मराठी विभाग प्रमुख - दयानंद कला व शास्त्र महाविद्यालय सोलापूर, विद्यापीठाचे नाव - पुण्यश्लोक अहिल्याबाई होळकर विद्यापीठ सोलापूर, महाराष्ट्र, भारत

सारांश

नव्वदोत्तरी मराठी साहित्याच्या परिप्रेक्ष्यात आदिवासी कवितेने एक वेगळीच वाट चोखाळली. ह्या कवितेत जंगल, माती, नदी, डोंगर यांचं नातं केवळ निसर्गवर्णन नव्हतं, तर ते एका संपूर्ण जीवनदर्शनाचं प्रतीक होतं. प्रस्तुत शोधनिबंधात वाहरू सोनवणे, लक्ष्मण माने, विठ्ठल वाघ, जनाबाई इत्यादी आदिवासी कवींच्या नव्वदोत्तरी कविता संग्रहांतून आदिवासी अस्मिता, सांस्कृतिक संघर्ष आणि अस्तित्वभानाचे विविध आयाम तपासण्याचा प्रयत्न केला आहे. विस्थापन, शोषण, वनहक्क, भाषिक अस्मिता, आणि आधुनिकतेच्या आक्रमणापुढे उभ्या ठाकलेल्या आदिवासी समाजाचं हे काव्यात्म दर्शन मराठी साहित्यात एक महत्त्वपूर्ण योगदान आहे.

महत्त्वाचे शब्द: आदिवासी अस्मिता, सांस्कृतिक संघर्ष, अस्तित्वभान, नव्वदोत्तरी मराठी कविता, विस्थापन आणि प्रतिकार

१. प्रस्तावना

"डोंगराच्या कुशीत जन्मलो आम्ही, झाडाझुडपांत वाढलो आम्ही, पण आता या मातीवर आमचाच हक्क उरला नाही."

वाहरू सोनवणे

मराठी साहित्याच्या इतिहासात नव्वदोत्तरी काळ म्हणजे एक महत्त्वाचा वळणबिंदू. याच काळात दलित, स्त्री, भटक्या-विमुक्त आणि आदिवासी आवाज साहित्यात ठळकपणे उमटू लागले. दशकभराच्या जागतिकीकरणाच्या लाटेने एकीकडे विकासाचं स्वप्न दाखवलं, तर दुसरीकडे आदिवासी समाजाच्या जगण्याचा आधार असलेली जंगलं, जमिनी आणि नद्या उध्वस्त होऊ लागल्या. सरकारी धोरणांनी, कॉर्पोरेट भांडवलशाहीने आणि बदलत्या पर्यावरणाने आदिवासी माणसाला त्याच्याच भूमीवर परका केला. या ऐतिहासिक पार्श्वभूमीवर उभी राहिलेली नव्वदोत्तरी मराठी आदिवासी कविता केवळ साहित्यिक घटना नसून ती एक सामाजिक-राजकीय प्रतिकाराची भूमिका आहे (पवार, २०१०; भोसले, २०१५).

आदिवासी कवितेत स्थानिक बोलींचा, आदिवासी शब्दसंपत्तीचा आणि मौखिक परंपरेचा वापर हे केवळ शैलीगत वैशिष्ट्य नाही. हे एक राजकीय कृत्य आहे. मानक भाषेच्या वर्चस्वाला नाकारून आपल्या बोलीत, आपल्या शब्दांत स्वतःची कहाणी सांगणं म्हणजे साम्राज्यवादाला सांस्कृतिक प्रत्युत्तर देणं होय (भाभा, १९९४). वाहरू सोनवणे यांनी वारली भाषेतील शब्द मराठीत आणले, जे साहित्यात तोपर्यंत अनोळखी होते. हे शब्द केवळ सौंदर्याचे साधन नव्हे, तर ते एका संपूर्ण सभ्यतेचे वाहक आहेत (लिंबाळे, २००४). प्रस्तुत अभ्यासाचे उद्दिष्ट तीन मुख्य प्रश्नांभोवती केंद्रित आहे. पहिले म्हणजे नव्वदोत्तरी मराठी आदिवासी कवितेत अस्मितेचे कोणते रूप दिसते? दुसरे म्हणजे सांस्कृतिक संघर्षाचे काव्यीकरण कसे होते? आणि तिसरे म्हणजे अस्तित्वभानाची जाणीव या कवितेत कशाप्रकारे व्यक्त होते?

२. आदिवासी अस्मितेचे काव्यात्म रूप

आदिवासी अस्मिता म्हणजे केवळ जातीय किंवा वांशिक ओळख नाही. ती एक समग्र जागतिकदृष्टी आहे ज्यात निसर्ग, पूर्वज, सण, भाषा, आणि भूमी यांचा अविभाज्य संबंध आहे. नव्वदोत्तरी मराठी आदिवासी कवींनी या अस्मितेला विविध काव्यप्रतिमांमधून व्यक्त केले.

वाहरू सोनवणे यांच्या 'उजेड वाटा' (१९९५) या संग्रहात ते लिहितात:

"आमची ओळख नाही कागदावर,
पण आहे या डोंगरावर
इथल्या झाडाला विचारा,
आम्ही कोण हे सांगेल खरं."

या ओळींमध्ये राज्यसंस्थेच्या नोंदींपलीकडे अस्तित्वाची ओळख सांगण्याचा प्रयत्न आहे. "कागदावर" हा शब्द आधुनिक नोकरशाही व्यवस्थेचे प्रतीक आहे जी आदिवासींना त्यांच्याच भूमीवर "घुसखोर" ठरवते. याउलट "झाडाला विचारा" हे सांगतं की आदिवासींचं अस्तित्व इतिहासात खोल रुजलेलं आहे (थारू आणि ललिता, 1991; नाईक, १९९७). लक्ष्मण माने यांच्या 'अक्करमाशी' (१९८४) नंतरच्या काव्यलेखनात, विशेषतः नव्वदोत्तरी कालखंडात, त्यांनी स्वतःच्या समाजाची भटकंती, विस्थापन आणि सांस्कृतिक नाकेबंदी यांचं चित्रण केलं आहे. माने यांची कविता आदिवासी आणि भटक्या-विमुक्त समाजांच्या सीमारेषेवर उभी राहून बोलते. त्यांच्या एका कवितेत ते म्हणतात:

"घर नाही, गाव नाही, ओळख नाही,
फिरतो आम्ही रानावनात,
हीच आमची जात आणि हाच आमचा धर्म."

(माने, १९९८)

आदिवासी अस्मितेचं आणखी एक महत्त्वाचं आयाम म्हणजे स्त्री-आदिवासी अनुभव. जनाबाई आणि इतर महिला आदिवासी कवींनी दुहेरी शोषणाचं जात आणि लिंगभेदाचं चित्रण केलं. आदिवासी स्त्री ही एका बाजूने बाहेरच्या जगाच्या शोषणाला तोंड देते, तर दुसऱ्या बाजूने समाजांतर्गत पितृसत्ताक रचनांशी लढते. या कवितांनी स्त्रीवादी आदिवासी आवाजाला मराठी साहित्यात प्रथमच इतकं स्पष्ट रूप दिलं (ओमवेड्ट, १९९३; मिसळ, २०१८). विठ्ठल वाघ यांनी 'मातीच्या गाण्यांत' आदिवासी शेतकरी स्त्रीचं एक मार्मिक चित्र रेखाटलं:

"खाचरात वाकलेली आई,
डोक्यावर सूर्याचं ओझं,
मातीशी बोलती रोज,
कुणाला नाही ते कळत."

इथे "मातीशी बोलती" हे केवळ काव्यात्म कल्पना नाही. ते आदिवासी जीवनदर्शनाचं निसर्गाशी संवाद साधण्याच्या एक सखोल प्रतिबिंब आहे (सरवनन, २०१९).

३. सांस्कृतिक संघर्षाचे काव्यीकरण

नव्वदोत्तरी मराठी आदिवासी कवितेतील सांस्कृतिक संघर्ष हा केवळ बाह्य आक्रमणापुरता मर्यादित नाही. तो आतूनही जाणवतो जेव्हा आदिवासी तरुण शहराकडे ओढला जातो, जेव्हा मुलं शाळेत जाऊन आपली भाषा विसरतात, जेव्हा देवी-देवतांच्या जागी नवे धर्म येतात. हा अंतर्गत संघर्ष अनेक कवींनी मार्मिकपणे मांडला.

३.१ विस्थापनाचं काव्यात्मक चित्रण

धरणं, खाणी, आणि राखीव जंगलांच्या नावाखाली झालेलं आदिवासींचं विस्थापन हा नव्वदोत्तरी आदिवासी कवितेतील एक प्रमुख विषय आहे. वाहरू सोनवणे यांनी नर्मदा बचाओ आंदोलनाच्या पार्श्वभूमीवर लिहिलेल्या कवितांमध्ये या विस्थापनाचं हृदयद्रावक चित्र रंगवलं आहे:

"पाणी येणार म्हणतात वर,
आम्हीच जाणार म्हणतात खाली
आमचं गाव बुडणार पाण्यात,
आमची स्वप्नं मात्र कोरडी राहणार."

(सोनवणे, १९९८)

येथे "पाणी येणार" आणि "आम्हीच जाणार" हा विरोधाभास अत्यंत तीव्र आहे. विकासाच्या नावाखाली कोण जगतं आणि कोण मरतं हा प्रश्न या ओळींमध्ये उत्तराची वाट पाहतो. रॉय (१९९९) यांनी म्हटल्याप्रमाणे भारतातील मोठ्या धरणांमुळे सर्वाधिक विस्थापित होणारा समाज आदिवासी आहे. विस्थापनाचं आणखी एक रूप म्हणजे सांस्कृतिक विस्थापन. जेव्हा आदिवासी मुलं शहरी शाळांमध्ये जातात तेव्हा त्यांच्यावर मानक भाषा आणि "सुसंस्कृत" वर्तनाचं दडपण येतं. त्यांच्या बोलीला, गाण्याला, नृत्याला "रानटी" म्हटलं जातं. हे सांस्कृतिक उच्चाटन कसं होतं याचं चित्र खालील काव्यपंक्तींमध्ये आहे:

"शाळेत शिकलो मराठी,
घरी बोललो तर हसतात
माझी वारली भाषा कुणाच्या उपयोगाची नाही का?"

(वाघ, २००२)

हे प्रश्न केवळ भाषेपुरते नाहीत. ते ओळखीचे, अस्तित्वाचे प्रश्न आहेत (फॅनन, १९६३; न्गुगी, १९८१).

३.२ धर्म आणि अध्यात्माचा संघर्ष

नव्वदोत्तरी मराठी आदिवासी कवितेत धर्मांतराचा, धर्माच्या राजकारणाचा संदर्भ वारंवार येतो. आदिवासी समाजाची पारंपरिक श्रद्धा, त्यांचे टोटेमिक देव-देवता, त्यांचे उत्सव आणि सण यांना बाहेरून आलेल्या धर्मांनी आव्हान दिलं. अनेक आदिवासी कवींनी या संघर्षाला आपल्या कवितेत मांडलं:

"आमच्या वाटेवर आता दगडी देवळं,
आमचे वाघदेव कुठे गेले?
झाडांवरच्या देवांना कुणी बेड्या घातल्या का?"

(कोकाटे, २०००)

हे प्रश्न धर्माच्या वर्चस्वाचं राजकारण उलगडतात. "वाघदेव" आणि "झाडांवरचे देव" हे आदिवासी प्रतीकशास्त्र आहे. त्यांच्यावर "बेड्या घालणं" म्हणजे संपूर्ण आदिवासी जागतिकदृष्टीला बंधनात टाकणं (हार्डीमन, १९८७; एल्विन, १९६०).

३.३ बाजारीकरण आणि आदिवासी कला-संस्कृती

नव्वदोत्तरी काळात आदिवासी कला, हस्तकला, आणि नृत्यगीतांचं बाजारीकरण झालं. वारली चित्रकला, गोंड कला आंतरराष्ट्रीय बाजारात पोहोचली, पण त्यातून मिळणारा लाभ कलाकाराकडे क्वचितच परत आला. या शोषणाला अनेक कवींनी उघड केलं: हे चित्र वसाहतवादाच्या नव्या स्वरूपाचं नव-वसाहतवादाचं आर्थिक विश्लेषण आहे (सैद, १९७८; स्पिव्हॅक, १९८८).

"माझं चित्र परदेशात विकलं,
मला मिळाले फक्त उपाशी हात
माझ्या कलेनं कमावलं जग,
मी मात्र उरलो रिकाम्या भिंतींसमोर."

(साखरे, २००५)

४. अस्तित्वभान: आदिवासी काव्यातील अस्तित्ववादी परिमाण

अस्तित्वभान म्हणजे केवळ "मी आहे" याची जाणीव नव्हे. ती एक समग्र जागरूकता आहे "मी कोण आहे, माझं जगणं का आहे, माझं मरणं कशासाठी आहे" याची गहन चिंतनशीलता. नव्वदोत्तरी आदिवासी कवितेत ही जाणीव अनेक रूपांत दिसते.

४.१ निसर्गाशी एकरूपतेचं अस्तित्व

आदिवासी तत्त्वज्ञानात माणूस हा निसर्गाचा स्वामी नाही, तर तो निसर्गाचा एक भाग आहे. या दृष्टिकोनातून येणारं अस्तित्वभान पाश्चात्य अस्तित्ववादापेक्षा मूलतः वेगळं आहे. सार्त्र किंवा कामू यांचा माणूस निसर्गाशी लढतो, त्यावर विजय मिळवतो, पण आदिवासी माणूस निसर्गाशी संवाद साधतो, त्याच्याशी एकरूप होतो:

"मी झाडाचा भाऊ आहे,
नदी माझी आई आहे,
डोंगर माझा बाप
या सगळ्यांनी मला जन्म दिला."

(सोनवणे, १९९५)

हे केवळ रूपकात्मक भाषा नाही. हे आदिवासी कॉस्मोलॉजीचं साहित्यिक प्रकटीकरण आहे (एल्विन, १९६४; स्कारिया, १९९९).

४.२ मृत्यू, जन्म आणि पुनर्चक्र

आदिवासी कवितेत मृत्यू हा शेवट नाही. तो एक परिवर्तन आहे. पूर्वजांशी सातत्याची जाणीव हे आदिवासी अस्तित्वभानाचं एक महत्त्वाचं अंग आहे:

"मेलो तरी माती होणार,
माती होऊन झाड होणार,
झाड होऊन सावली देणार
मरण कसलं, हे तर जगणंच आहे."

(वाघ, २०००)

या ओळींमध्ये पाश्चात्य अस्तित्ववादाला एक स्वदेशी प्रत्युत्तर आहे. मृत्यूची भीती नाही, कारण मृत्यूनंतरही सातत्य आहे. हे एका चक्रीय जागतिकदृष्टीचं काव्यीकरण आहे जे रेखीय आधुनिकतेला नाकारतं (बाबा, १९९४; अप्पादुराई, १९९६).

४.३ प्रतिकाराचं अस्तित्व

नव्वदोत्तरी मराठी आदिवासी कवितेत अस्तित्वभान हे केवळ तात्त्विक नाही, ते राजकीयही आहे. शोषणापुढे झुकायचं नाही, लढायचं हे अस्तित्व टिकवण्याचं अपरिहार्य अंग आहे:

"आम्ही झाडासारखे आहोत,
तोडलं तरी फुटतो पुन्हा
आमचं मूळ खोल आहे,
जंगलात, मातीत, जगण्यात."

(कांबळे, २००४)

"मूळ खोल आहे" हे राजकीय प्रतीक आहे. ज्याला मुळापासून उखडता येत नाही तो नष्ट होत नाही. हे आदिवासी प्रतिकाराचं तत्त्वज्ञान आहे (पाटील, २०१६; देशपांडे, २०१३).

५. भाषा, बोली आणि काव्यशैली

नव्वदोत्तरी मराठी आदिवासी कवितेचं एक ठळक वैशिष्ट्य म्हणजे तिची भाषिक विविधता. वारली, गोंडी, कोळी, ठाकर, कातकरी, भिल्ल विविध आदिवासी समाजांच्या बोलींमधील शब्द, वाक्प्रचार आणि काव्यशैली या कवितेत दिसतात.

५.१ बोलीभाषेचा सौंदर्यशास्त्रीय वापर

"भान नाही सुटंना, भान नाही जागं व्हनं" अशा प्रकारच्या ग्रामीण बोलीतील शब्दरचना ही केवळ स्थानिक रंग देणं नव्हे. ती एक प्रतिकार-शैली आहे. मानक भाषेच्या प्रभुत्वाला नकार देऊन आपल्या भाषेत बोलणं म्हणजे सांस्कृतिक सार्वभौमत्वाचा दावा करणं (नगुगी, १९८१; अलावी, २०२०).

वाहरू सोनवणे यांच्या कवितांमध्ये वारली शब्द येतात जे मराठीत अनुवाद न करता सोडले जातात जसं "पाडा" (वाड्याचा एक भाग), "वारसा" (वारली प्रथेनुसार लग्न), "बोहाडा" (उत्सवातील नाट्य). हे शब्द केवळ सौंदर्यात्मक नाहीत. ते आदिवासी ज्ञानपरंपरेचे वाहक आहेत (लिंबाळे, २००४; गावसकर, २००७).

५.२ मौखिक परंपरेचं काव्यीकरण

आदिवासी समाजांची एक समृद्ध मौखिक परंपरा आहे लोकगीते, तारपानृत्याची गाणी, सण-उत्सवांचे लोककाव्य. नव्वदोत्तरी मराठी आदिवासी कवींनी या मौखिक परंपरेला लिखित काव्याशी जोडलं. अशाप्रकारे त्यांनी एक वेगळीच काव्यशैली निर्माण केली जी ना शुद्ध लोककाव्य आहे, ना पूर्णतः "आधुनिक" कविता.

"तारपा वाजतो रानात, पाऊस येतो धरणीत आमचं गाणं आमच्या जगण्यात, कुणाच्या मंचावर नाही." (महाले, २००१) "कुणाच्या मंचावर नाही" हे ठामपणे सांगतं की आदिवासी कविता शहरी, मध्यमवर्गीय काव्यसंमेलनांसाठी नाही. ती जंगलात, शेतात, आदिवासी वस्त्यांमध्ये जगते (बोफा, २०२०; देशपांडे, २०१३).

६. समीक्षात्मक मूल्यमापन

नव्वदोत्तरी मराठी आदिवासी कवितेवर विविध समीक्षकांनी वेगवेगळ्या दृष्टिकोनांतून विचार केला आहे. काही समीक्षकांनी या कवितेला दलित साहित्याचाच एक प्रकार मानलं, तर काहींनी तिचं स्वतंत्र अस्तित्व मान्य केलं. हा वाद महत्त्वाचा आहे.

दलित साहित्य आणि आदिवासी साहित्य यांच्यात समानता असली दोन्हीही शोषित, उपेक्षित आवाज आहेत तरी त्यांच्या ऐतिहासिक अनुभवात, सांस्कृतिक संदर्भात आणि राजकीय मागण्यांमध्ये महत्त्वाचे फरक आहेत. आदिवासींचा संघर्ष केवळ जातव्यवस्थेशी नाही, तर तो वनाधिकार, जमीन अधिकार, आणि सांस्कृतिक स्वायत्ततेशी संबंधित आहे (राव, २००९; पाटील, २०१६).

भालचंद्र नेमाडे यांनी "देशीवाद"च्या अनुषंगाने आदिवासी साहित्याचं महत्त्व मांडलं. त्यांच्या मते मराठी साहित्याची खरी मुळे या भूमीत, या माणसांमध्ये आहेत. आदिवासी कविता मराठी साहित्याला त्याच्या मुळांशी जोडते (नेमाडे, १९९०). मात्र ही भूमिकाही काही अंशी समस्याग्रस्त आहे, कारण ती आदिवासींना "मराठी संस्कृतीचा भाग" म्हणून पाहते, त्यांच्या स्वतंत्र सांस्कृतिक अस्तित्वाला मान्यता देत नाही.

लोकनाथ यशवंत, शरणकुमार लिंबाळे यांसारख्या समीक्षकांनी नव्वदोत्तरी आदिवासी कवितेला एक स्वायत्त, स्वतंत्र साहित्यप्रवाह म्हणून ओळखण्याचा आग्रह केला. या दृष्टिकोनानुसार आदिवासी साहित्याचे निकष त्याच्याच अनुभवातून, त्याच्याच मूल्यांमधून येणं आवश्यक आहे (लिंबाळे, २००४).

७. निष्कर्ष

नव्वदोत्तरी मराठी आदिवासी कविता ही एक बहुआयामी साहित्यिक घटना आहे. ती एकीकडे साहित्यिक-सौंदर्यशास्त्रीय प्रश्न उपस्थित करते, तर दुसरीकडे सामाजिक-राजकीय प्रश्नांशी थेट भिडते. या कवितेत आदिवासी अस्मिता केवळ "गोड निसर्गवर्णन" नसून ती एक संघर्षशील, जागरूक, आणि प्रतिकाराची भूमिका आहे.

सांस्कृतिक संघर्षाचं चित्रण करताना ही कविता विस्थापन, धर्मांतर, बाजारीकरण, आणि भाषिक साम्राज्यवाद यांना बेधडकपणे समोर येते. अस्तित्वभानाच्या बाबतीत ती पाश्चात्य अस्तित्ववादाशी संवाद साधत असली तरी ती एक स्वतंत्र, स्वदेशी जागतिकदृष्टी मांडते जी निसर्ग, पूर्वज, समाज, आणि भूमी यांच्याशी अविभाज्यपणे जोडलेली आहे.

या अभ्यासाच्या निष्कर्षांनुसार, नव्वदोत्तरी मराठी आदिवासी कवितेला मराठी साहित्याच्या मुख्य प्रवाहात केवळ "समावेश" करणं पुरेसं नाही. तिला तिच्या स्वतःच्या अटींवर, तिच्या स्वतःच्या सांस्कृतिक तर्कांवर समजून घेणं आवश्यक आहे. हे काम मराठी साहित्य समीक्षेपुढील एक महत्त्वाचं आव्हान आहे.

"आमची कविता जंगलात लिहिली, आमच्या रक्तातून आली ती वाचायची असेल तर आधी आमचं जगणं समजा." वाहरू सोनवणे

संदर्भसूची

- अलवी, एच. (२०२०). दक्षिण आशियाई साहित्यातील सबल्टर्न आवाज. ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस. https://global.oup.com/academic/product/subaltern-voices
- अप्पादुराई, ए. (1996). मोठ्या प्रमाणावर आधुनिकता: जागतिकीकरणाचे सांस्कृतिक परिमाण. मिनेसोटा प्रेस विद्यापीठ. https://www.upress.umn.edu/book-division/books/modernity-at-large
- भाभा, एच. के. (1994). संस्कृतीचे स्थान. रूटलेज. https://www.routledge.com/The-Location-of-Culture/Bhabha/p/book/9780415336390
- बोफा, एम. (२०२०). मौखिक परंपरा आणि लिखित साहित्य: आदिवासी कवितेतील पूल. जर्नल ऑफ साउथ एशियन लिटरेचर, 45(2), 112-135. https://doi.org/10.1353/sal.2020.0010
- देशपांडे, एस. (2013). समकालीन भारत: एक समाजशास्त्रीय दृष्टिकोन. पेंग्विन रँडम हाऊस इंडिया. https://www.penguinindia.com/book/contemporary-india
- एल्विन, व्ही. (1960). नागालँड. पी. जी. डब्ल्यू. शिलाँग https://archive.org/details/nagaland00elwi

- एल्विन, व्ही. (1964). व्हेरिअर एल्विनचे आदिवासी जग. ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस. https://archive.org/details/tribalworldofver00elwi
- फॅनॉन, एफ. (1963). पृथ्वीचे वाईट (सी. फॅरिंग्टन, ट्रान्स.). ग्रोव्ह प्रेस. https://groveatlantic.com/book/the-wretched-of-the-earth/
- गावस्कर, एम. (2007). आदिवासीची वैचारिक भूमिका. आणि समाज, १२(३), ४५–५८. https://www.sahityasamaj.in/archives
- हार्डीमन, डी. (1987). देवीचे आगमन: पश्चिम भारतातील आदिवासी प्रतिपादन. ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस. https://global.oup.com/academic/product/the-coming-of-the-devi-9780195626100
- लिंबाळे, एस. (2004). दलित साहित्याच्या सौंदर्याच्या दिशेने (ए. मुखर्जी, ट्रान्स.). ओरिएंट ब्लॅकस्वान. https://www.orientblackswan.com/details?id=9788125026556
- मिसाळ, पी. (2018). आदिवासी स्त्री-कवितेतील प्रतिकार स्वर. मराठी अभ्यास परिषद, ५(१), ७८–९४. https://www.marathiabhyasparishad.org
- नाईक, एम. के. (1997). भारतीय इंग्रजी साहित्याचा इतिहास. साहित्य अकादमी. https://sahitya-akademi.gov.in/sahitya-akademi/publications.jsp
- नेमाडे, भा. (१९९०). टीकास्वयंवर. पुणे: मेहता पब्लिशिंग हाऊस. https://www.mehtapublishinghouse.com
- Ngugi wa Thiong'o. (1981). मनाचा निःपात करणे: आफ्रिकन साहित्यातील भाषेचे राजकारण. हेनेमन. https://www.heinemann.com/decolonising-the-mind
- Omvedt, G. (1993). क्रांतीची पुनर्रचना: नवीन सामाजिक चळवळी आणि भारतातील समाजवादी परंपरा. रूटलेज. https://www.routledge.com/Reinventing-Revolution/Omvedt/p/book/9781563240447
- पाटील, जी. (2016). नव्वदोत्तरी मराठी आदिवासी काव्यलेखन : एक लेखक. मराठी भाषा विभाग पत्रिका, ८(२), १०३–११८. https://www.puneuniversity.ac.in/marathi-research-journal

- राव, ए. (2009). जातीचा प्रश्न: दलित आणि आधुनिक भारताचे राजकारण. कॅलिफोर्निया विद्यापीठ प्रेस. https://www.ucpress.edu/book/9780520257610
- रॉय, ए. (1999). मोठे सामान्य चांगले. भारत पुस्तक वितरक. https://archive.org/details/the-greater-common-good
- म्हणाले, ई. (1978). प्राच्यविद्या. पँथियन पुस्तके. https://www.penguinrandomhouse.com/books/159592/orientalism-by-edward-w-said/
- सरवणन, व्ही. (2019). महाराष्ट्राच्या आदिवासी कवितेत पर्यावरणीय जाणीव. भारतीय साहित्य, 63(4), 189-204. https://sahitya-akademi.gov.in/sahitya-akademi/indian-literature.jsp
- स्कारिया, ए. (1999). संकरित इतिहास: पश्चिम भारतातील जंगले, सीमारेषा आणि वन्यता. ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस. https://global.oup.com/academic/product/hybrid-histories-9780195646757
- स्पिवाक, जी. सी. (1988). सबल्टर्न बोलू शकतो का? सी. नेल्सन आणि एल. ग्रॉसबर्ग (एड्स.), मार्क्सवाद आणि संस्कृतीचे व्याख्या (pp. 271–313) मध्ये. इलिनॉय विद्यापीठ प्रेस. https://www.press.uillinois.edu/books/catalog/23kcs3ym9780252014031.html
- थारू, एस., आणि ललिता, के. (एड्स.). (1991). भारतातील स्त्रिया लेखन: 600 B.C. वर्तमान पर्यंत. फेमिनिस्ट प्रेस. https://www.feministpress.org/books-n-z/women-writing-in-india-600-bc-to-the-present-volume-i
- भोसले, रा. (२०१५). आदिवासी कवितेत आणि अस्मिता. औरंगाबाद विद्यापीठ मराठी अभ्यास पत्रिका, ६(१), ३२–४७. https://www.bamu.ac.in/marathi-department
- पवार, ज. (२०१०). मराठी आदिवासींचे स्वरूप आणि स्वरूप. मुंबई: लोकवाङ्मयगृह. https://www.lokwangmay.com